

UDK 821.163.43* Zijai
821.163.43* Salahi
821.163.43* Vahdeti

MÜBERRA GÜRGENDERELİ*
(Edirne)

BOŞNAK DİVAN ŞAİRLERİNDE BESMELE ŞİİRLERİ**

Özet

Divan edebiyatında manzum ve mensur bütün eserlere besmeleyle başlanır. Bunun yanında divanların ve mesnevilerin girişinde besmele ile ilgili bazı hususiyetlerin anlatıldığı besmele şiirleri mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de bir sure hariç bütün surelerin başında yer alan ve aynı zamanda bir ayet de olan besmele, Hz. Muhammed'in her işe besmele ile başlamayı öğütleyen hadisinin etkisiyle, divan şairleri tarafından rağbet görmüş ve besmelenin eserin başına yazılması bir gelenek halini almıştır. Arap edebiyatında çok sayıda besmele risalesi ve besmele şerhi yazılmıştır. Ancak Türk edebiyatında müstakil besmele şiiri yazma geleneği, Nizâmî ve Molla Câmî'nin etkisiyle başlamıştır.

Konunun tamamıyla besmeleye ayrıldığı bu şiirler, karakteristik ve orijinal özellikler gösteren, kendine has bir kompozisyonu olan ve tıpkı tevhid şiirleri, münacatlar veya na'atlar gibi bir tür olarak algılanabilecek "besmele" şiirleridir. Önce besmelenin genel özellikleri ve besmele söylemenin faydalarını anlatan şairler, daha sonra besmele ile ilgili çeşitli benzetmeler yaparlar. Besmeleyi anahtara, cennete, şiire, gül bahçesine ve hükümdara benzeten şairler, daha sonra harfler ve besmelenin renkleriyle ilgili tasavvurlara yer verirler.

Boşnak divan şairleri; Mostarlı Ziyâî, Salâhî, Vahdetî ve Ebu'l-fazl Muhammed eserlerinde besmele manzumeleri yazmışlardır. Bu manzumeler,

* Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Sarajevo Üniversitesi Felsefe Fakültesi Misafir Öğretim Üyesi.

** Ovac rad je prezentiran na Naučnom skupu "Kulturno-historijski tokovi u Bosni od 15. do 19. stoljeća" održanom između 15-17. maja 2015. godine kojim je obilježeno 65 godina rada Orijentalnog instituta u Sarajevu.

klasik besmele kompozisyonuna birebir uymaktadır. Özellikle Ziyâ'î ve Salâhî, geleneği takip ederek Câmi'nin, besmele şerhi yolundan gitmişler ve sırasıyla besmelenin, faydaları, vasıfları, noktası ve harfleri, besmeleyi meydana getiren isimler, hareketler ve farklı renklerde yazılmış besmelelerle ilgili hayallere yer vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Besmele, Boşnak divan şairleri, Ziyâî, Salâhî, Vahdetî, besmele manzumesi.

GİRİŞ

İslam dininde çok önemli bir yere sahip olan besmele, müminlerin yapacakları her meşru işten önce zikrettikleri, Allah'ın merhametve yardımına muhtaç olduklarını tekrarladıkları, Allah'ın isim ve rahmetinden medet umdukları bir sığınma ifadesidir.

Osmanlı edebiyatında manzum ve mensur bütün eserlere besmeleyle başlanır. Bunun yanında divanların ve mesnevilerin girişinde besmele ile ilgili bazı hususiyetlerin anlatıldığı besmele şiirleri mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de bir sure hariç bütün surelerin başında yer alan ve aynı zamanda bir ayet de olan besmele, Hz.Muhammed'in her işe besmele ile başlamayı öğütleyen hadisinin etkisiyle çok rağbet görmüş ve yazılan eserin başına yazılması bir gelenek halini almıştır. Arap edebiyatında çok sayıda besmele risalesi ve besmele şerhleri yazılmıştır. Ancak Türkçe eserlerde müstakil besmele yazma geleneği Türk edebiyatının Fars edebiyatı ile olan etkileşimi neticesinde başlamıştır.

Nizâmî, "Mahzenü'l-esrar"ına, "bilgi ve hikmet kaynağı ulu yaratıcının hazinesinin anahtarı besmeledir" beytiyle, Molla Cami ise divanına 19 beyitlik besmele şerhiyle başlar. Çünkü besmeledeki harflerin sayısı 19'dur. Molla Cami, divanına "Bismillahirrahmanirrahim, alîm ve hakîm olan Allah'ın isimlerinin en büyüğüdür mealindeki beyitle başlar. Cami'nin diğer besmele şerhi ise; Nizami'nin Mahzenü'l-esrarına nazire olarak yazdığı "Bismillahirrahmanirrahim, kerem sofrasına davettir"beytiyle başlayan Tuhfetü'l-ahrâr mesnevisidir. Bu mesnevinin 40 beyitlik besmele şerhinde besmeledeki harfler ve kelimeler açıklanmış, harfler ve hareketler ile ilgili renkli benzetmeler yapılmıştır.

Klasik Türk edebiyatında, manzum ve mensur her eserin besmele ile başlaması gerekliliğine hemen bütün edebî eserlerde uyulmuştur. Şairlerin divan mukaddimeleri olan dibaceler, onların sanat gösterisi yaptıkları, poetikaları hakkında fikir beyan ettikleri, biyografik bilgiler verdikleri önemli kaynaklardır. Tahir Üzgör'ün tespit ettiği 40 divan dibacesinden 11'i besmeleye ayrılmış bir şiir ya da besmele hakkındaki açıklamalarla

başlar. Dibacelerine besmele ve besmelenin özelliklerinin anlatıldığı şiirlerle başlayan klasik şairler; Ahmed Paşa, Lâmiî, Za'fî, Yahyâ Beg, Misâlî, Ulvî, Şerîfî, Nâdirî, Nev'izâde Atâyî, Ni'metî, Râşiddir¹.

Divan dibacelerinin dışında, dibacesi bulunmayan bazı divanların başında da besmeleye ayrılmış bir beyit ya da besmele manzumeleri yer alabilir. Ahmed Paşa divanının girişinde, dibacenin dışında üç kısa mesnevi mevcuttur. Bunlardan ilki 8 beyit olup besmelenin fazileti hakkındadır². III. Murad divanı, Neylî divanı, Tokatlı Kânî divanı, Edirneli Şeyh Kabulî Mustafa Efendi divanı, Mustafa Aşkî divanı, Benlizâde İzzet Mehmed divanı ile Şakir Ahmed Paşa'nın "Ravz-ı Verd" adlı esmâ-yı hüsnasının başında kaside tarzı kafiye ile yazılmış 13 beyitlik besmele tefsiri mevcuttur. Besmele, manzum eserlerin yanında mensur eserlerin giriş bölümlerinde de çeşitli özellikleriyle zikredilmiştir. Lâmi'î'nin "Şerefü'l-insân"ı, Belîğ'in "Nuhbetü'l-âsâr li-zeyli Zübdeti'l-eş'âr" adlı tezkiresi ve Ahdî'nin "Gülşen-i Şu'arâ"sı besmele şiirleriyle başlayan mensur eserlerdendir³.

Türk edebiyatına tesirleri bakımından önemli bir yere sahip olan Molla Câmi, 19 beyitlik besmele şerhinde, besmeleyi ve onu meydana getiren harfleri açıklar. Şiirin 19 beyt olması tesadüfi değildir. Çünkü besmeledeki harflerin sayıları da 19'dur. Câmi bu şiirinde, besmelenin Allâh'ın isimlerinin en büyüğü olduğunu ve besmelenin on sekiz bin alemin feyz aldığı 19 harften meydana geldiğini söyler. Şiirin tamamında besmeleyi oluşturan harfleri ve hareketleri çeşitli orijinal benzetmelerle açıklar. Molla Câmi'nin bir başka besmele şerhi de Tuhfetü'l-Ahrâr adlı mesnevisinin giriş bölümünde bulunmaktadır. Bu besmele manzumesi, divanın başındaki besmele şerhinden daha geniş ve daha ayrıntılıdır. Kırk beyitlik bu manzumede besmele kerem sofrasına davet olarak nitelendirilir. Allâh'ın bu lezzetli, nefis kokulu sofrasına oturmak için bismillâh demek gerekir. Besmelenin hançeri, şeytanın başını keser. Şiirin devamında, besmeledeki harfler açıklanmış, harfler ve hareketlerle ilgili renkli benzetmeler yapılmıştır⁴. Câmi'nin "Tuhfetü'l-ahrâr" mesnevisi, Nizâmî'nin 1163 yılında kaleme aldığı "Mahzenü'l-esrâr" mesnevisine yazılmış bir naziredir. Türk edebiyatında; Çağatay sahasında Ali Şir Nevâyî'nin "Hayretü'l-ebrâr", Mîr Haydar'ın "Mehzenü'l-esrâr" mes-

¹ Tahir Üzgör (1990): *Türkçe Divan Dibaceleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 38.

² Ali Nihat Tarlan (1966): *Ahmed Paşa Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul, s. 1.

³ Müberra Gürgendereli (2010): *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri*, ABM Yay, İstanbul.

⁴ Ahmet Sevgi (1999): "Molla Câmi'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri", *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5.

nevileri, Anadolu sahasında Ahmed Rıdvan'ın "Mahzenü'l-esrâr", Der-vîş Hayâlî'nin "Ravzâtü'l-envâr", Rahmî'nin "Gül-i Sad-berg", Azerî İbrâhim Çelebî'nin "Nakş-ı Hayâl", Gelibolu Âlî'nin "Tuhfetü'l-uşşâk", Cinânî'nin "Riyâzü'l-cinân", Atâyî'nin "Nefhatü'l-ezhâr", Yahyâ Beğ'in "Gülşen-i Envâr" mesnevileri "Mahzenü'l-esrâr" geleneğine bağlı mesnevilerdir⁵. Adı geçen mesnevilerin tamamında müstakil besmele manzumeleri mevcuttur. Bu manzumeler kompozisyon hususiyetleri bakımından genellikle yukarıda metinlerini verdiğimiz Câmî'nin besmele şerhleri ile benzerlik gösterir.

Türk şairleri, mesnevilerinin girişlerindeki besmele manzumelerini yazarken takipçisi oldukları Nizâmî'den ziyade, Tuhfetü'l-ahrâr adlı eserini Mahzenü'l-esrâr'a nazire olarak yazan Câmî'yi örnek almışlar ve besmele şiirlerini bu tarzda yazmışlardır.

Câmî'nin başlattığı bu tarz, **yüzyıllar** içinde gelişme göstermiş, divan şairleri besmele manzumelerini, farklılıklarını ve ustalıklarını gösterebilecekleri bir alan olarak görmüş ve bu tarzda yazdıkları şiirlerde; süslü benzetmeler, hayaller ve dinî-tasavvufî çağrışımlarla sanat gösterisinde bulunmuşlardır.

BOŞNAK DIVAN ŞAIRLERİNDE BESMELE ŞİİRLERİ

Klasik edebiyatımızda, eserlerin girişindeki besmele şiirleri üç grupta inceleyebilir:

1. Bir beyitten meydana gelen bismelenin veya besmele ile ilgili iktibasların yer aldığı şiirler: Bu şiirlere; Harezmi'nin Muhabbet-nâmesi, Bekâ'î'nin Battal-nâmesi, Hamdî'nin Pend-nâmesi, Kadîmî'nin Leylâ vü Mecnûnu, Şükrî'nin Selim-nâmesi örnek verilebilir. **18. yy. Boşnak şairi Salâhî**⁶, Matla'u'l-fecr adlı Regâibiyyesinde besmele beytini Arapça olarak;

⁵ Mahzenü'l-esrâr ve nazireleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Agâh Sırrı Levend (1984): *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 71-79; Asgar Dilberipur (Çev. Fatih Köksal) (1999): "Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Takipçileri ve Hamsesine Nazire Yazanlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 8, s. 199-238; İ. Hakkı Aksoyak (1996): "Mahzenü'l-esrâr Geleneğine Bağlı Mesnevilerdeki Ortak Hikayeler", *Bilgi*, Ankara, S. 3, s. 182-189; Gülgün Erişen (1992): "Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-bergi", *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. X, S. 1, s. 284-315

⁶ Asıl adı Abdullah, lakabı ise Salâhaddîn olan Salâhî, 1117 / 1705 yılında Manastır vilayetine bağlı Kesriye (Gölükesr) kasabasında doğmuştur. Bazı kaynaklarda Balıkesirli olarak kaydedilmesi hatalıdır. Babası Muhammed, Saraybosnalı olup Kesriye'ye hicret etmiştir. Sağlam bir medrese tahsili gören şair, aynı zamanda mürşidi olan Cemaleddin Uşşâkî'nin kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten iki oğlu olmuştur. Esasen Uşşâkî

*Bi'smihi'l-Fettâhi zi'l-feyzi'l-azîm
İnnehu'l-Feyyâzu min feyzin kadîm*

Hilyesinde ise,

*Der-i gencîne-i esrâr-ı kadîm
Bismillahirrahmanirrahim*

beysiyle tazmin-i besmele şeklinde zikretmiştir.

2. İlk dönem mesnevileri ve bazı mevlitlerde görülen “Allah adını” zikretmenin önemine ve peygamberimizin “besmelesiz başlayan iş kesik, güdük olur” hadisine telmihle yazılmış ortalama 2-10 beyitlik besmele şiirleri bu guruba dahil edilebilir. Bu tarz şiirlerde besmele; bismillah dışında İsm-i Hudâ, nâm-ı Hudâ, İsmullah, nâm-ı Mevlâ, nâm-ı Hak ve ya Allah adı zikretmek gibi ifadelerle yer alır. Bu tip şiirlerin besmele bölümlerinin kompozisyonu şöyledir:

- Allah’ın adını zikretmenin önemi
- Hz.Muhammed’in bu konudaki hadisinin meâli
- Besmelenin faydaları (besmele başlanan işi tamamına erdirir, besmeleyle başlanan işe Allah yardım eder)

Bu üç maddenin tamamı **17. yy. şairi Bosnalı Ebu'l-fazl Muhammed b. Ahmede'r-rûmî**⁷’nin Subha-i Sıbyân adlı lugatının girişinde mevcuttur. Subha-i Sıbyân’ın ilk üç beytinde şair; Allah’ın adını zikretmenin eser sahibini menziline ulaştıracağını, her sözün esasının bu olduğunu, eser binasının ancak besmele temeli üzerinde yükselip tamamlanacağını, Allah adını zikretmenin mutluluk verdiğini ve bütün eser sahiplerinin olduğu gibi lugat yazarların da bu yoldan gittiğini ifade ederek kendisi de lugatına Allah adını zikrederek başlar.

*Nâm-ı Hudâ zikr edelim ibtidâ
Menzîl-i maksûda odur reh-nümâ*

olan şair, ayrıca Celveti, Bektaşî, Bayramî, Sadi, Kadiri, Nakşibendi, Mevlevî ve Gülşeni tarikatlarından da icazet almıştır. Şeyhinin vefatından sonra, onun Eğri Kapı’daki tekkesinde, ardından da Fatih’te bulunan Tahir Ağa tekkesinde şeyhlik yapmıştır. 29 Muharrem 1197 / 27 Aralık 1782 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir. Dört halifesi olan Salâhî, daha çok eser telifiyle meşgul olmuştur. Başlıca eserleri; Gül-i Sad-Berg, Fütûh-ı Salâhî, Mir’at-ı Esmâ, Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet, Usûl-i Evrâd-ı Uşşâkiyye, Regâibiyye, Hilye, Mevlid, Miraciye ve Divan sayılabilir. Mehmet Akkuş (1998): *Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî* (Salâhî)nin Hayatı ve Eserleri, MEB Yay., Ankara; Gürol Pehlivan (2014): “Salâhî”, www.turkedebiyatisimlersonzlugu.com (E.T. 11.04.2015).

⁷ Osmanlı dönemi lugat çalışmaları içinde yer alan Subha-i Sıbyân adlı manzum sözlüğün yazarıdır. Bosnalı olup eserini 1623’te tamamlamıştır. Mustafa İsen (2014): “Mehmed Müfettiş”, www.turkedebiyatisimlersonzlugu.com (E.T. 11.03.2015).

*Nâm-ı Hudâ olsa esâs-ı kelâm
Ana binâ 'en n'ola olsa tamâm*

*Nâm-ı Hudâ cân u dilişâd eder
Cümle lugât ehli anı yâd eder⁸*

3. Bu gurup ise müstakil besmele manzumeleridir. Konunun tamamen besmeleye ayrıldığı bu manzumeler, karakteristik ve orijinal özellikler gösteren, kendine has bir kompozisyonu olan ve tıpkı tevhid şiirleri, münacatlar veya na'atlar gibi bir tür olarak algılanabilecek "besmele" şiirleridir. Bu şiirler genel kompozisyon ve muhteva özellikleri açısından Câmî'nin divanındaki ya da Tuhfetü'l-ahrârındaki besmele manzumeleri tarzında yazılan şiirlerdir. Beyit sayıları 9-122 arasında olan bu şiirlerin kompozisyon planları birbirine benzer. Önce besmelenin genel özellikleri ve besmele söylemenin faydalarını anlatan şairler, daha sonra besmele ile ilgili çeşitli benzetmelerde bulunurlar. Besmeleyi anahtara, cennete, şaire, gül bahçesine ve hükümdara benzeten şairler, daha sonra harfleri ele alırlar. Harflerin ebced değerleri, tasavvufî anlamları ve özellikleri tek tek açıklandıktan sonra hareketlerin özellikleri, farklı renklerde mürekkeple yazılmış besmele ile ilgili kurulan hayal ve tasavvurlara yer verilir. Bu özellikleri taşıyan besmele şiirlerine de **Mostarlı Ziyâ'î'nin (ö.1584) 48 beyitlik**

⁸ Atabey Kılıç (2007): "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân-2(-Metin)", *Turkish Studies*, 1. Cild, S. 3, s. 30.

⁹ Mostar'da doğmuştur. Bu yörenin yerli ailelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Divanının sonunda yer alan "Hasan Ziyâ'î bin 'Alî bin Hüseyin bin Mahmûd bin Yûsuf el-Hersekî" künyesi, şairin babasının ve büyük dedelerinin isimlerini göstermektedir. Ziyâ'î Kenzû'l-esrâr adlı mesnevisinde; eserini yirmi yaşında kaleme aldığını ifade eder. Şair bu eseri 979/1571'de yazdığına göre, doğum tarihinin 959/1551 olduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Hasan'dır. Öğreniminin niteliği hakkında kaynaklardan bilgi edinilmese de daha sonra yaptığı görevlere bakılarak çağının geçerli dini bilgilerini edindiği anlaşılır. Hayatını yokluk ve sıkıntılarla geçiren Ziyâ'î, şiirlerinde -özellikle kasidelerinde- fakirliğinden ve hünerinin kıymetinin bilinmediğinden şikayet eder. Hayatının bir döneminde fakirlikten kurtulabilmek için gurbete çıkan şair, burada da ailesinin geçimini sağlayamayınca memleketi Mostar'a geri döner. Bir zaman sonra, kendisi de divan sahibi bir şair olan Vusûlî Mehmed Beğ'in (ö.1006/1598) himayesine girerek maddî sıkıntılarından kurtulur. 991/1583 yılında vaizlik yapmaya başlayan Ziyâ'î, bir yıl sonra (992/1584) Mostar'da veba hastalığından vefat eder. Kimin yazdığı bilinmeyen "Rahmet-i Hakk'a vâsıl oldum pâk" mısraı ölümüne düşürülmüş tarihtir. Şiirlerinden evli ve birden fazla çocuğu olduğu anlaşılmaktadır. Eserleri; Divan, Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk, Varka vü Gülşâh ve Kenzû'l-esrârdır. Müberra Gürgendereli (2014): "Ziyâ'î" www.turkedebiyatiisimlersozlugi.com (E.T. 15.03.2015).

Şeyh-i San'an Mesnevisi¹⁰, Salahî'nin 37 beyitlik Miraciyyesi ve Bosnalı Vahdetî¹¹'nin (ö.1598) kasidesinin 9 beyitlik girişini örnek verebiliriz. Bu üç besmele şiiri incelendiğinde; en fazla karakteristik özellik taşıyan manzumenin Mostarlı Ziyâ'î'nin besmele şiiri olduğunu söylemek mümkündür.

Boşnak divan şairlerinin besmele şiirlerinin kompozisyon planı şöyledir:

a. Besmele ile işe başlamanın önemi ve besmelenin faydaları:

Kemâl ülkesinin yolu ancak, besmeleyi şevk ile söyleyerek açılır. Allah yolunun sâliki olmayan kemâl ülkesinin maliki olamaz. Besmele insanın rehberidir.

*Açalım mülk-i kemâle râhı
Diyelim şevk ile bismillâhı*

*Olmayan râh-ı Hudâya sâlik
Olmaz ol mülk-i kemâle mâlik (Ziyâ'î/1,2)¹²*

b. Besmele ile ilgili benzetmeler:

Besmele Kur'an'ın sözbaşı, cennet gül bahçesinin kapılarını açan bir fatihtir. Fatiha suresinin başında olması sebebiyle Kur'anın da fatihidir. Fatiha "açma, açış" demektir.

*Besmeledir ser-i Kur'an-ı 'azîm
Fâtih-i bâb-ı gülistân-ı na'im*

*Sırr-ı ser-sûre-i Furkân-ı 'azîm
Fâtih-i Fatiha-i nazm-ı Kerîm (Ziyâ'î/5,6)*

¹⁰ Müberra Gürgendereli (2007): *Mostarlı Ziya'î Şeyh-i San'an Mesnevisi*, Kitabevi, İstanbul.

¹¹ Bir Bektaşî şair olan Saraybosnalı Vahdeti, Fazullah Hurufî'nin görüşlerini benimsemiş, Sersem Ali Baba'dan el almıştır. Hurufî ve melamet neş'esindedir. 1598 tarihinde vefat etmiştir. Eserleri öğretici içeriklidir. İnançını şiirlerinde büyük bir beceriyle işlemiştir. Vahdeti'nin şiirlerinde odak sorun insandır. Ona göre insan birtakım gizemli yazılardan, harflerden oluşan bir bütündür. Özünde Tanrı'yı yansıtır. Tanrı'yı ve insanı anlayabilmek için bu gizemli yazıları iyi okumak, çözümlenmek gerekir. Vahdeti'de derin bir Ali sevgisi bulunduğu açıktır. Yaratılış yoktan var olma değil, bir düzenleme bir biçimlemedir. Ona göre, Tanrı üstün gücü ile toprağı, yeli, odu, suyu yoğurdu ve hamurundan varlık türlerini oluşturdu. Şiirlerinde bir inanç ve felsefe sergilemiştir. Ona göre, Hacı Bektaş Veli, Ali gizlerinin toplandığı yerdir. Muhammed ışığının da görünüş alanıdır. Vahdeti'nin dili yumuşak, yer yer ağdalı, akıcı ve içtendir. Zülfikar Bayraktar (2015): "Vahdetî Baba" www.turkedebiyatii-simlersozlugu.com (E.T. 19.03.2015); Yılmaz Öztürk (2006): *Bosnalı Vahdetî Divanı*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

¹² Ziyâ'î'nin Şeyh-i San'an Mesnevisi'nden verilen örnekler (Gürgendereli:2007)'den alınmıştır.

O, Levh-i mahfuz sayfasının süsü, Kur'anın güzel yüzünün kaşığıdır.

*Zîver-i safha-i levh-i mahfûz
Ebrû-yı rû-yı kelâm-ı melfûz (Ziyâ'î/7)*

c. Besmeleyi meydana getiren harfler:

Levh-i mahfuz kalem ilk önce besmeleyi yazmıştır. Alemin bütün ilmi besmelenin içinde saklıdır.

*İbtidâ yazdı anı levhe kalem
Andadır 'ilm-i cemî'-i 'âlem (Ziyâ'î/8)*

Besmele on dokuz harften meydana gelmiştir. On sekiz bin alem feyzini besmeleden almıştır.

*Ondokuz harfdir be her zıll-ı hurûf
Onsekizbin âlem içre her sunûf (Salâhî/2)¹³*

Besmelenin ondokuz harfi şeytan askerini kırmak, yenmek için hazırlanmış bir asker alayıdır.

*Bir alây oldu hurûfu anın
Sımağa 'askerini şeytânın (Ziyâ'î/46)*

1. "Ba" Harfi

Besmeledeki ba harfinin noktası gönüle rehber olduğundan beri Allah'ın zatı göze apaçık görünür olmuştur.

*Dile rehber olalı besmele-i nokta-i bâ
Günden izhâr görünür çeşmime Zât-ı yek-tâ (Vahdetî/1)¹⁴*

Çünkü nokta, Allah'ın tecellisidir. Bütün çoklukların temeli olan hakiki birliktir. Bütün harflerin ve kelimelerin esası noktadır. Hz. Ali "Bütün ilahi kitapların özü Kur'andır. Kur'an-ı Kerim'in özü ve özeti besmeledir. Bismelenin özü be, be'nin özü altındaki noktadır. İşte ben o noktayım." der. Yani bütün eşyanın hakikati bir cevherden olmasıdır. "İlim bir nokta idi, onu cahiller çoğalttı." sözü Hurufilik, cifr ve vefk gibi sistemlerde noktanın önemine işaret eder. Vahdeti'ye göre Hurufiliğin düşünce sisteminde yer alan 32 harfin tamamı, be'nin noktasında toplanmıştır.

*Câmi'-i cem'-i kûtûb si vü dü harf oldu velî
Câmi'-i si vü dü harf oldu dilâ nokta-i bâ (Vahdetî/7)*

¹³ Salâhî'nin Miraciyyesinden verilen örnekler (Akkuş:1998)'den alınmıştır.

¹⁴ Vahdetî divanından verilen örnekler (Öztürk:2006)'dan alınmıştır.

Ziyâ'î'ye göre be'nin noktası, Kur'anın yüzündeki ben, Allah'tan merhamet ve yardım bekleyen insanların gözünün bebeği, âb-ı hayatın bir damlası, Ka'be'nin hacerü'l-esvedidir. (Ziyâ'î/19, 20, 21, 22)

2. Sin Harfi

Sin harfi Allah'ın sırrına delâlet eder. Sin harfinin dişleri testereye benzer. Salâhî, besmeledeki sin harfini, sapık ve günahkârların dilini kesecek bir testere olarak görür.

*Sînin dendânesi erre misâl
Olması kat'ı lisân-ı ehl-i dâl (Salâhî/6)*

Sin harfinin meddi kula, Mabudunun yolunu gösterir. Ziyâ'î, sin harfini cân aleminin güneşi, bir ipe dizilmiş inci, Musa'nın asası olarak ifade eder. (Ziyâ'î/24, 25, 28)

3. Mim Harfi

Hız. Muhammed'e işaret eder. Allah mimin çeşmesinden müminlere âb-ı zülâlden zemzem suyu akıtmıştır.

*Çeşme-i mîmden akıtdı Lâ-yezâl
Mü'minîne zemzem-i âb-ı zülâl (Salâhî/7)*

Ziyâ'î de mi harfini yanındaki elif harfiyle beraber, "mâ" (su) olarak tasvir eder ve Kevser suyuna benzetir. (Ziyâ'î/30) Mimin ebced değeri kırk olduğundan erbainin sırrı mim harfindedir. Müritler bu kırk gün boyunca nefisleriyle mücadele edip onu yenmek için, az yiyip az uyuyarak zikirle meşgul olurlar. Bu, benliği yenmek için insanın kendi nefsiyle yaptığı bir savaştır. Mim harfinin hikmetine vakıf olabilmek için erbaîne girmek gerekir.

*Erba'inin giregör halvetine
Vâkıf ol mîmin ulu hikmetine (Ziyâ'î/29)*

4. Elif Harfi

Alfabenin ilk harfidir ve Zât-ı ahâdiyyeti, Allah'ın mutlak birliğini ifade eder. Ziyâ'î'ye göre elif harfi şahadet parmağı olmuş, Allah'ın birliğini işaret etmektedir. (Ziyâ'î/31)

Besmeledeki üç elif harfi, Salâhî'ye göre sırasıyla; müminlerin dilinden din düşmanlarına atılan ok, Musa'nın mucizeler gösteren asası, günahların üstünü çizen nurlu bir kalem olarak anlatılır.

*Elf hem mânend-i tîr hasm-ı dîn
Remy olur ol ez lisân-ı mü'minîn*

*Elf-i sâni oldu mânend-i 'asâ
Sîhr-i ibtâlde odur mu 'ciz-nümâ*

*Elf-i sâlis oldu çün nûr-ı kalem
Çekmek için sâlise 'afv-ı rakam (Salâhî/8, 10, 14)*

5. Lam Harfi

Allah ismindeki birinci lam, aklın suretine, ikinci lam ruhun suretine işaret eder. Ziyâ'î, lam harfini bir din gazisinin elindeki yaya benzetir. (Ziyâ'î/34)

6. He Harfi

He harfi Allah adıdır. Zikredenlerin kalbini şafak gibi aydınlatır.

*Hem dolayısıyla hası nâm-ı Hak
Zâkirinin kalbin eyler çün şafak (Salâhî/9)*

İnsanın nefesi ağızdan “hû” şeklinde çıktığı için insan her nefeste, “he” harfini yani Allah'ı zikreder.

7. Ra Harfi

Besmeledeki iki râ harfi, Ramazan ve Kurban bayramlarını müjdeleyen iki bayram hilâlidir. (Ziyâ'î/40). Ziyâ'î, Mirac'da Hz. Muhammed'in Allah'a yakınlığını ifade etmek için Necm suresinin 9. ayetinde geçen “kâbe kavseyn” (iki yay aralığı kadar ya da daha yakın) iktibasıyla; besmelede yer alan iki râ harfinin Allah'a yaklaşma vesilesi olacağını söyler.

*Eyledi râları 'aynıyla 'ayân
Kâbe kavseyn rumûzunu beyân (Ziyâ'î/39)*

8. Ha Harfi

Rahman ve Rahîm yazılışlarındaki gonca şeklindeki “ha” harfinin açık bir ağız gibi durması, gönüllere Allah'ın kerem kokusunu ulaştırmak içindir.

*Gonca-veş hâ olması begüşâde fem
Her dile vermek için bûy-ı kerem (Salâhî/12)*

Ziyâ'î, bu harfi cennet goncası ya da gazilerin hançerinin kabzası olarak hayal eder.

9. Nun Harfi

“Rahman”daki nun harfi, kevn ü mekân dairesinin noktası, merkezidir. Her şey o noktadan meydana gelmiştir.

*Fi'l-mesel oldu o nûn-ı Rahmân
Nokta-i dâ'ire-i kevn ü mekân (Ziyâ'î/42)*

10. Ya Harfi

Salâhî, besmeledeki “ya” harfini, Allah’ın rahmetini isteyen kulun günahını affetmesi için Allah’a yalvardığı “Yâ Râhîm”deki nida “yâ”sı olarak tasvir eder (Salâhî/17). Besmele sonundaki Rahîm’deki “ya” ve “mim” birleşince Allah’ın lutuf denizini yani “yemm”i meydana getirir.

*Âhir-i besmelede yâ ile mîm
Oldu gûyâ yem-i eltâf-ı kerîm (Ziyâ'î/44)*

Nidâ harfi olan yâ, Allah’ın rahmetine davet ya da gazilerin ellerindeki yaydır.

*Da'vet-i rahmete yâ harf-i nidâ
Yâ kemândır yed-i gâzîde o yâ (Ziyâ'î/43)*

d. Besmeleyi Meydana Getiren İsimler

1. İsim

İsim; ilim, kudret, kuddus ve selâm gibi sıfatları bulunması sebebiyle, “Zât”tır. Tasavvufta ism ve müsemma, Zât’ı temsil etmesi sebebiyle önemlidir. Müsemmayı bilmek ve kavramak zordur. Esmannın çokluğu Allah’ın büyüklüğüdür.

*Gözün aç ibretle bak gör ne imiş sırr-ı hurûf
Sıfat-ı Zât-ı müsemma degül illâ esma (Vahdeti/3)*

2. Allah

Allah yazısı “el” şeklindedir. Besmelede yer alan bu yazı sanki Allah’ın kerem elinin gölgesidir.

*Lafza-i Allâh nişâni gûyâ
Sâye-i dest-i keremdir mahzâ (Ziyâ'î/35)*

e. Basmelinin Harekeleri

Şedde, şekil olarak Allah lafz-ı celâlî’nin yazılışına benzer. Allah yazısının üzerindeki şedde, Allah lafzının gölgesidir.

*Nazar it şedde-i müstesnâya
Lafza-i Allâhdan olmuş sâye (Ziyâ'î/37)*

Salâhî, şeddenin kıvrımlarını cennet hurilerinin saçlarının turrelerine benzetir. Okuyanlara anber kokusunu andıran bir neşe verir.

*Turre-i hûrân-misâl her şeddesi
Kârîine misl-i 'anber neş'esi (Salâhî/20)*

f. Bismelenin Renkleri

Besmele şiirlerinde şairler, bismelenin yazıldığı mürekkebin rengine göre çeşitli hayaller meydana getirmiştir.

Ziyâ'î, siyah mürekkeple yazılmış besmeleyi, şimşir ağacının gölgesine benzetir.(Ziyâ'î/13) Eğer kırmızı mürekkeple yazılırsa, bir şeker kamışı ya da gazilerin kanlı mızrakları olur.

*Olur ol sûrh ile yazılsa tamâm
Rümh-ı gül-reng-i guzâtü'l-İslâm (Ziyâ'î/16)*

Lacivrtle yazılmış besmele menekşe fidanı gibi güzel görünür.

*Lâciverd ile ger olsa mektûb
Görünür nahl-i beneşşe gibi hûb (Ziyâ'î/14)*

Sarı altın yaldızla yazılmış besmele, sonbaharda sararmış bir ağaç gibidir.

*Hatt-ı zerd ile yazılsaydı eğer
Bir hazân irmiş ağaca benzer (Ziyâ'î/15)*

Beyaz mürekkeple yazılan besmele nur, yeşil mürekkeple yazılan besmele iseservi ve sanavber ağaçlarıdır. (Ziyâ'î/11, 12)

SONUÇ

Klasik Türk edebiyatında, besmele konusuyla ilgili en fazla örnek,,Türkçe mesnevilerin girişlerindeki besmele şiirlerinde yer almaktadır. Bunların dışında; divan mukaddimelerinde, divanlarda müstakil şiirler olarak, tezkirelerde, manzum ya da mensur pek çok eserde besmele şiirleri yazılmıştır. Bu besmele şiirleri, üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlardan birincisi İslâmî geleneğe uygun olarak; her işe besmele ile başlamak gerektiğini, besmelesiz başlayan işin ve şiirin başarısız olacağını anlatan besmele ile ilgili iktibasların yer aldığı çoğu "tazmîn-i besmele" olan bir beyitlik şiirlerdir. İkinci grup; genellikle ilk dönem mesnevileri ve bazı mevlidlerde yer alan "Allah adını" zikretmenin önemine ve Hz. Muhammed'in besmeleyle ilgili hadisine işaretle yazılmış kısa besmele

şiiirleridir. Üçüncü grup ise; besmele ve harflerinin özelliklerinin anlatıldığı daha hacimli müstakil besmele manzumeleridir.

Boşnak şairler; **Ziyâ'î**, **Salâhî**, Vahdetî ve **Ebu'l-fazl Muhammed** eserlerinde besmele manzumeleri yazmışlardır. Bu manzumeler, klasik besmele kompozisyonuna birebir uymaktadır. Özellikle Salâhî ve Ziyâ'î, Câmî'nin, besmele şerhi yolundan gitmişler ve sırasıyla besmenenin, faydaları, vasıfları, noktası ve harfleri, besmeleyi meydana getiren isimler, hareketler ve farklı renklerde yazılmış besmelelerle ilgili hayallere yer vermişlerdir.

Adı geçen Boşnak şairlerin tamamının zikrettikleri ortak fikir, besmelenin dilden düşmemesi gerektiğidir.

Salâhî, besmele şirinin sonunda “bütün mevcûdat, toprak ve taş dilsiz, lisansız olduğu halde Allah'ı zikreder. En büyük gaflet, Allah'ın zikrini yani besmeleyi terk etmek, en büyük rahmet de besmeleyi zikretmektir” der.

*Zikrini terk etmedir gaflet bize
Zikrini etmekdürür rahmet bize*

Mostarlı Ziyâ'î'nin ifade ettiği gibimiz de “eğer besmeleyi kıyamet gününe kadar vasfedecek olsak, onun vasıflarının binde birini bile söyleyemeyiz”.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Mehmet (1998). *Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)nin Hayatı ve Eserleri*. Ankara: MEB Yay.
- Aksoyak, İ. Hakkı (1996). Mahzenü'l-esrâr Geleneğine Bağlı Mesnevilerdeki Ortak Hikayeler. Bilig, Ankara, S. 3.
- Bayraktar, Zülfikar (2015). Vahdetî Baba. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com (E.T. 19.03.2015)
- Dilberipur, Asgar (Çev. Fatih Köksal) (1999): Türk Edebiyatında Nizâmî'nin Takipçileri ve Hamsesine Nazire Yazanlar. Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 8.
- Gürgendereli, Müberra (2007): *Mostarlı Ziya'î Şeyh-i San'an Mesnevisi*, Kitabevi, İstanbul.
- Gürgendereli, Müberra (2010). *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri*, İstanbul: ABM Yay.
- Gürgendereli, Müberra (2014): “Ziyâ'î” www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com (E.T. 15.03.2015).
- İsen, Mustafa (2014). Mehmed Müfettiş. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com (E.T. 11.03.2015).
- Kılıç, Atabey (2007). Türkçe- Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân-2-(-Metin). Turkish Studies, 1. Cild, S. 3.
- Levend, A. Sırrı (1984). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Yılmaz (2006). *Bosnalı Vahdetî Divanı*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Pehlivan, Gürol (2014). Salâhî. www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com (E.T. 11.04.2015).
 Sevgi, Ahmet (1999). Molla Câmî'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri.
 S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 5
 Tarlan, Ali Nihad (1966). *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
 Üzgör, Tahir (1990). *Türkçe Divan Dübaceleri*. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.

PJESME O BISMILI KOD BOŠNJAČKIH DIVANSKIH PJESNIKA

Sažetak

Sva i prozna i stihovana djela u divanskoj književnosti počinju *besmelom*. Pored toga, u uvodnim dijelovima divana i mesnevoja prisutne su i pjesme *besmele* u kojima se govori o nekim karakteristikama bismile. S jednim izuzetkom, bismila je u Kur'anu Časnom zastupljena na početku svih sura, te na jednom mjestu kao ajet, a pod utjecajem hadisa poslanika Muhammeda u kojem on preporučuje otpočinjanje svakoga posla s bismilom, ona je imala poseban status kod divanskih pjesnika, te je pisanje *besmele* na početku djela postalo tradicija. U arapskoj književnosti napisan je veliki broj rasprava (risala) o bismili i komentara bismile. Međutim, u turskoj književnosti je tradicija pisanja pjesama *besmele* počela pod utjecajem Nizâmija i Molla Džâmija.

Ove pjesme koje u potpunosti tematiziraju bismilu jesu pjesme *besmele* koje imaju karakterističnu kompoziciju i mogu se smatrati zasebnom tematskom vrstom poput tevhida, munadžata i natova.

Pjesnici najprije govore o općim odlikama i vrijednostima učena bismile, a potom daju različite usporedbe vezane za bismilu. Oni bismilu porede s ključem, rajem (džennetom), poezijom, ružičnjakom i vladarom; a potom daju prostora lirskim slikama vezanim za grafeme u bismili ili boje bismile.

Bošnjački divanski pjesnici Zijaija Mostarac (Mostarlı Ziyâî), Salahija (Salâhî), Vahdeti (Vahdetî) i Ebu'l-fazl Muhammed su u svojim djelima napisali stihovane *besmele*. Ove pjesme u potpunosti odgovaraju klasičnoj kompoziciji *besmele*. Osobito su Zijaija (Ziyâ'î) i Salahija (Salâhî) slijedeći tradiciju, krenuli tragom Džamijevog komentara bismile, i po redu dali prostora pjesničkoj interpretaciji vrijednosti i odlika bismile, tačaka i grafema u bismili, Božijih imena od kojih se bismila sastoji, vokala i bismila ispisanih u različitim bojama.

Ključne riječi: bismila, bošnjački divanski pjesnici, Zijaija (Ziyâî), Salahija (Salâhî), Vahdetija (Vahdetî), pjesma *besmele*.